

որ մուլքատիրոջ սեփականատիրական իրավունքը արտահայտվում էր դյուղի ընդհանուր բերքի որոշ տոկոսի գանձումով, ուստի վավերագրերում հատկապես շեշտվում էր, որ «ռայաթները ստացած բերքից պետք է վճարեն միայն պետական հարկերը (բահրաշ-յե դիվանի)» և քանի որ գյուղի մուլքատերերը իրենք էին, ուստի ռենտայի կալվածատիրոջը վճարվող մասը մնում էր իրենց:

4. ՀՈՂՕԳՏԱԳՈՐԾՄԱՆ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐՆ ՈՒ ՀՈՂԱԳՈՐԾ ԳՅՈՒՂԱՑԻՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼ-ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

Հողագործ աշխատավորության հողի սեփականատիրոջ նկատմամբ ունեցած կախումն ու տնտեսական ենթակայության ձևերը տարբերվում էին ըստ տեղի և ժամանակի: Սակայն դա սերտ աղերս ուներ նաև այն հարցի հետ, թե ինչպիսին էին հողատիրոջ սեփականատիրական իրավունքները այդ հողերի նկատմամբ:

XVI—XVIII դարերի կալվածագրերում և պաշտոնական այլ վավերագրերում թվարկվում են երկու կարգի հողային սեփականություններ. ա) գյուղեր, որոնք շարիֆական տերմինով արաբերեն կոչվում են կարիյյե և բ) ագարակներ, որոնք արաբերեն կոչվում են մազրա'ն:

Մուլքային սեփականություններ հանդիսացող գյուղերում կամ կարիյյեներում հողի օգտագործման իրավունքը վերապահված էր նույն գյուղի ռայաթներին, որ արտահայտվում էր գյուղական համայնքի համայնական տիրույթյան իրավունքով: Գյուղացին պարտավոր էր միայն իր օգտագործած հողի համար ռենտա վճարել կալվածատիրոջն ու պետությանը, որից հետո նա ճանաչվում էր իր մշակած հողի տերը և իրավունք ուներ ուղած ձևով մշակել և օգտագործել այն կամ փոխանցել մեկ ուրիշի: Այլ էր մազրաններում սահմանագծված հողերի վրա աշխատող գյուղացիության իրավական վիճակը: Եթե գյուղերը վաղնջական ժամանակներից ազատ համայնքներ էին՝ հետագայում միայն ֆեոդալական կախման ենթարկված, ապա մազրանները վաղ շրջանի դաստակերտների նման առանձին ունեւորների կամ ազդեցիկ ֆեոդալների ջանքերով (մեծ մասամբ աշխատավոր զանգվածների բռնի, անվճար աշխատանքով) ոռոգված ու մշակելի դարձված ընդարձակ տիրույթներ էին, որտեղ հողի և՛ սեփականության, և՛ օգտագործման իրավունքները ամբողջապես վերապահված էին կալվածատիրոջը: Հողն այստեղ մշակվում էր վարձկան հողագործների միջոցով կամ բերքի որոշ տոկոսը հողագործին թողնելու պայմանով տրվում էր օգտագործման՝ մենատնտես գյուղացիներին:

Եթե ստրկատիրական շրջանում ագարակներում և դաստակերտներում բնակեցվում էին ռազմական արշավանքների ընթացքում ձեռք բերված գերիներ կամ տնտեսական ճնշումների հետևանքով ստրկական կախման մեջ ընկած ունեզուրկ գյուղացիներ, ապա XVI—XVIII դարերի մազրաններում կենտրոնացվում էին ծանր հարկապահանջության հետևանքով ունեզուրկված, արտագրության միջոցներից զուրկ գյուղացիներ կամ բռնի կերպով այլ կողմերից քշված ռայաթներ:

XVII դարի երկրորդ կեսից սկսած գյուղատերերից շատերին հաջողվում էր օգտվել հետզհետե սաստկացող հարկապահանջության հետևանքով նյութական ծանր պայմանների մեջ ընկած ռայաթների վիճակից և պարտքի դիմաց առինքնել իրենց իսկ սեփական գյուղի սահմաններում գտնվող ընդար-

ձակ հողերու Այսպիսով, մեծ կամ փոքր հողակտորները դուրս էին գալիս համայնքի իրավասութիւնից և փաստորեն դառնում կալվածատիրոջ մագրաները, իսկ ռայաթները ստիպված էին նույն հողերը վերստին վարձակալել կալվածատիրոջից, պարտավորվելով բացի գյուղից գանձվող ընդհանուր ռենտայից, այդ հողերի համար հավելյալ ռենտա վճարել:

Սոցիալական բուռն հակամարտութիւնների, կալվածատիրոջ և գյուղական համայնքի միջև տեական պայքարի ու դիմադրութեան բազմաթիւ փաստերի առկայութեամբ հանդերձ, գյուղերի մեծ մասում XVII դարի երկրորդ կեսից սկսած ավելի էր խորանում կալվածատերերի կողմից համայնքապատկան հողերի հափշտակման և աշխատավոր գյուղացիութեան բռնի հողազրկման պրոցեսը:

Կալվածատերերից շատերին հաջողվում էր սեփական հողերը մշակել նույն գյուղի ռայաթների պարտադիր կոռային աշխատանքով: Դա հատկապես շատ տարածված էր վանական հողատիրութեան մեջ, որտեղ տարբեր գյուղերում գտնվող եկեղեցական հողերը պարտավոր էին մշակել նույն գյուղի ռայաթները: Այդ գյուղերում փաստորեն կալվածատիրական ռենտայի մի մասը վճարվում էր աշխատանքով, մյուս մասը՝ մթերքով: Տաթևի վանահայր Հովհաննես վարդապետի դավթարից արտագրված ցուցակում մանրամասն նշված է, թե վանքապատկան գյուղերի ռայաթները, որոնք մեծ մասամբ ռենտան վճարում էին մակթայով, անկախ տվյալ տարվա բերքից, վանքի հողերի վրա տարվա մեջ քանի օր և ինչ կարգի աշխատանքներ պիտի կատարեին²²:

Մուլքային սեփականութիւններ հանդիսացող մագրաների և գյուղական ռայաթներից ունեզրկման ճանապարհով սեփականացված հողերի մշակման տարածված ձևերից էր վարձու աշխատանքը, որը սկսեց ավելի մեծ չափեր ընդունել հատկապես XVII դարի վերջերին և ավելի տարածված ձև դարձավ XVIII դարում: 1770—1780-ական թվականներին Երևանի խաների տված մի շարք հրամանագրերում հատկապես նշվում էր, որ քաղաքի մեծ մզկիթին, ինչպես նաև բարձրաստիճան հոգևորականութեանը նվիրված մագրաներին ամրացված են եղել որոշակի թվով ռանջբարներ, որոնք պարտավոր էին մշակել այդ հողերը հօգուտ մզկիթի կամ հոգևոր ֆեոդալի²³:

Ռանջբարները մեծ մասամբ հողից և արտադրութեան միջոցներից զրկված հողագործներ էին, որոնք մշակում էին կալվածատիրական մագրաները և ստանում էին բերքի որոշ մասը որպես աշխատավարձ: Դրանք հողագործ բանվորներ էին, որոնց մեջ կային մասնագետ այգեգործներ, վարուցանք, հունձ և այլ կարգի դաշտային աշխատանքներ կատարողներ:

Ռայաթները, թեև իրենց կալվածատերերի ճորտերը չէին և առուծախի չէին ենթարկվում, սակայն նրանք ազատ չէին կարող փոխել իրենց բնակութեան վայրը: Շահ Սուլթան Ղուսեյնի հիշրեթի 1122 (1710—1711) թ. մի հրովարտակում բավական մանրամասն շարադրված է ռայաթների իրենց հարկային պարտավորութիւններով տվյալ հարկատու բնակավայրին ամրացված լինելու օրենքը: Հատ այդ օրենքի, որը կոչվում էր «Գերագույն խոսք», եթե ռայաթները լքում էին իրենց բնակավայրը և բնակութիւն էին հաստա-

²² Տե՛ս «Ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբելեանի», հավելված, էջ 44:

²³ Տե՛ս Մատենադարան, Արաքատու ֆոնդ, ձեռագիր 233, էջ 211—212, 352—353:

տում մի այլ վայրում, մինչև 12 տարի ենթակտ էին վերադարձման, իսկ 12 տարին անցնելուց հետո այլևս ոչ ոք իրավունք չունեիր նրանց ետ վերադարձնելու: Նույն հրովարտակից միաժամանակ պարզվում է, որ եթե տեղափոխված ուսյաթները 12 տարվա ընթացքում շարունակում էին իրենց պետական հարկերը վճարել նախկին վայրում, ապա կարող էին մնալ այնտեղ և 12 տարուց հետո վերջնականապես դրանցվել նոր վայրի հարկային մատյաններում²⁴: Այսպիսով, հարկերի հատուցման կարգը չխախտելու դեպքում, ուսյաթների տեղափոխությունները մի տեղից մի ուրիշը հնարավոր էր դառնում:

Սակայն մուլքային գյուղերում նման տեղափոխությունները հազվադեպ էին: Կալվածատերերը միշտ էլ կարողանում էին օգտվել վերոհիշյալ օրենքից և ետ վերադարձնել ուսյաթներին: Սրանով հանդերձ պատմական վավերագրերում և այլ սկզբնաղբյուրներում հաճախ է հանդիպում «ցրված ուսյաթներ» (ռուսյա-յե մուլթաֆարիկե) արտահայտությունը: Դա նշանակում է, որ շնայած անվերջ հետապնդումներին, ուսյաթները, ինչպես առանձին տնտեսություններով, այնպես էլ ամբողջ համայնքով հեռանում էին իրենց գյուղից և բնակություն հաստատում մի այլ վայրում:

Տարբեր էր, սակայն, գյուղացիների սոցիալ-իրավական վիճակը լոռի-Փամբակում և Արևելյան Հայաստանի այն շրջաններում, որոնք ենթակա էին Արևելյան Վրաստանի վալիությանը: Այստեղ գյուղացիները ճորտական կախման մեջ էին և հողի հետ միասին վաճառքի էին ենթարկվում: Կալվածագրերում առաջին հերթին նշվում էր ճորտ «շինականները», այնուհետև միայն՝ նրանց տների, հողերի, ջրերի, արտավայրերի և մյուս ստացվածքների վաճառքը, 1660—1670-ական թվականներին Սանահնի վանքին կատարված մի նվիրատվության արձանագրության մեջ կարդում ենք. «Կաման ամենազաւրին աստուածոյ Ես՝ պարոն Զաւրէկի որդի Գասպարս, իմ որդի Գօգիս, Բէրաւս, Բէժիս, Խաւսիս մեր կամաւ և յօժարութեամբ մեր ընդուն մեր Ոռնակաւ Սիւ շինական Շիխու Մխիթարն, Ակոբն, Խէշիկն ծախեցինք վերայ Սարգիս պարոն-տէրին ի դրան մերս լուսոյ սուրբ Աստուածածինս, իրանց տանովն, իրանց տեղովն, իրանց հողովն, իրանց ջրովն. թէ պահէզատեղ, թէ այգու տեղ, թէ հորսագահ, իր արօտագահովն, թէ սար, թէ ձոր ամէն ծախեցինք ի վերա Սարգիս պարոն-տէրին: Պարոն-տէրն գնեց՝ վախմ արաւ Սանահնս սուրբ Աստուածածինն»²⁵:

Սոցիալ-իրավական վիճակի որոշակի զանազանությամբ հանդերձ, հայ աշխատավոր գյուղացիությունը Արևելյան Հայաստանում, ինչպես նաև Սեֆյան Իրանի տիրապետության տակ գտնվող Արևելյան Վրաստանի, Ադրբեջանի և բուն Իրանի հայաբնակ շրջաններում ենթակա էր ֆեոդալական դաժան շահագործման ու հարստահարման ոչ միայն կալվածատեր-ֆեոդալների և մանր ու խոշոր հողատիրության, այլև առավելապես շահական արքունիքի, պետական ստորին և վերին պաշտոնեության կողմից, որը բազմաթիվ և բազմազան հարկերով ու տուրքերով նստած էր աշխատավորության ուսերին:

²⁴ Տե՛ս Ն. Դ. Փափազյան, Ռայաթների իրավական ազատության հարցը Արևելյան Հայաստանում 16—18-րդ դդ. և շահ Սուլթան-Հուսեյնի հրովարտակը, «Երբ հայ ժող. պատմության և բանասիրության» (հոգվածների ժողովածու նվիրված ալագ. Ա. Գ. Հովհաննիսյանի ծննդյան 80-ամյակին), Երևան, 1971, էջ. 127—136:

²⁵ Մատենադարան, ձեռագիր № 3031, էջ 208ա—208բ: